

”Hänna köm ägge bårte katta!”

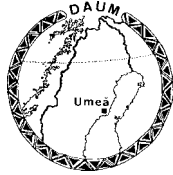
DAUM-KATTA

SOMMARBLAD FRÅN DIALEKT-, ORTNAMNS- OCH FOLKMINNESARKIVET I UMEÅ, 1999

-710-
valade i sängen under kvällen. Då
han skulle lägga sig i sängen till nat-
ten, kände han sig för lat att sätta sig
upp för att ta ga av sig skorna. Han drog
blott upp fötterna, så att han nådde att
knyta upp skobanden, varefter han spar-
kade av sig den ena skon, vilken ruscade
över rummet och föll ned invid köksdör-
ren. Men då han sparkade av sig andra
skon, ville det sig ej bättre, än att skoan ru-
sade fram och träffade mjölkträget på
överta mjölkpinnaarna i väggen. Träget
stjälpte och föll ned på nästa träg och
stjälpte det och föll sedan på tredje trä-
get och stjälpte även det. Det blev en hel
liten sjö på golvet av mjölk. Det var ej
att undra på att husmodern i gården blev
allvarligt arg och trätte på gubben för

Ur O.P. Petterssons Nybyggares dagliga leverne

”Hänna köm ägge bårte katta!” Uttrycket finns belagt på många håll i Västerbotten och Norrbotten och betyder ordagrant ’Nu kommer ägget ur kattan’. Innebörden är ungefärligen – med ett annat uttryck som knyter an till djurvärlden: ’detta är pudelns kärna’.

Notiser, sen sist

- DAUM har framträtt i media, både lokalt och på riksplenet. Ola Wennstedt deltog under hösten i dialektprogrammet *Ordbruk* i Sveriges Radio Västerbotten. Något senare, i samma radiokanal, presenterade Tomas Fischer och Staffan Lundmark projektet *Jazz i Umeå* medan Ola Wennstedt vid samma tillfälle berättade några ord om verksamheten vid arkivet.
- DAUM har släppt den första utgåvan i den nystartade utgivningsserien Umeå Jazzconnoisseurs. Utgåvan är en CD där Tomas Fischers trio spelar härlig swingmusik från 1950-talet. Nordnytt uppmärksammade utgåvan i ett inslag i regional-TV, liksom också Umeås bägge lokaltidningar Västerbottens Kuriren och Västerbottens Folkblad, som lovordade skivan i sina recensioner.
- Arkivet odlar också internationella kontakter. Två estniska forskare från Institute of Estonian Language, Department of Folklore samt en representant för District six Museum, Kapstaden, Sydafrika, besökte arkivet under hösten.
- Sjätte nordiska dialektologkonferensen i Karis, Finland. Ola Wennstedt representerade DAUM.
- Konferens omkring ordspråk, talesätt och vaggvisor från Jakobstads- och Skelleftebygden, i Nykarleby, Finland med representanter för Studieförbundet vuxenskolan, Svenska Studiecetralen i Finland och projektet Kulturgräns norr, Inst. för nordiska språk, Umeå universitet. Ola Wennstedt föreläste om *Ordspråk, ordstäv och talesätt*.
- Ola Wennstedt presenterade DAUMs digitaliserade kataloger vid Kungliga Gustav Adolfs-akademiens sammankomst i Umeå i september.
- Sammankomst i Överkalix, och telefonkontakter, med dialektgruppen inför utgivningen av grammatik, ordbok och språkprov på överkalixmål.
- Under den riksomfattande Arkivens dag den 7 november hölls öppet hus vid DAUM.
- Inför Arkivens dag sände Sveriges Riksradio i programmet Freja ett inslag om DAUM.
- Den 8 november invigdes utställningen *Från Häknäsbrevet till datafil* vid Västerbottens museum. Utställningen arrangerades av Arkivnätverket i Umeå och visar material från Umeåarkiven. Landshövding Georg Andersson invigningstalade och första föredraget i den serie som anordnades under utställningen hölls av folklivsforskaren Bengt af Klintberg. Utställningen pågick fram till och med den sista februari 1999.
- Inför arkivutställningen medverkade Staffan Lundmark i ett inslag i Nordnytt där han fick tillfälle att beskriva utställningsmaterialet i DAUMs monter.
- Verksamheten inom det EU-finansierade projektet *Standardisering av samiska ortnamn i Sverige* går vidare. Tomas Omma har varit ute på resa och bl.a. besökt Vilhelmina sameförening, och spelat in sagesmän i Frostviken/Gäddede, Lövberg, Kultsjödalen, Borga och Borgafjäll. Han har också besökt Östersund i samband med revideringen av de samiska ortnamnen i Södra Jämtland, Härjedalen och Dalarna. I Arvidsjaur medverkade Tomas under hösten i ett symposium angående ortografin hos de umesamiska namnen.
- DAUM:s personal reste den 3-5 februari på SOFI-dagar till Uppsala, där vi fick tillfälle att träffa kollegor från andra arkiv inom SOFI och fick visningar av den nybyggda oktogenen vid Arkicentrum i Uppsala. Vi deltog i olika sammanträden och påbörjade en datakurs.
- Onsdagen den 21 april hade Västerbottensradions *Ordbruk* utsändning från DAUM under en hel förmiddag. Förutom arkivets personal deltog även Filip Gerhardsson och Lilian Rathje i radioprogrammet.
- Den 23 april fick DAUM även besök från Finland, då förste arkivarie Åsa Mitts från Svenska litteratursällskapet i Finland gjorde ett studiebesök på arkivet.
- Staffan Lundmark reste i maj till Esse i Finland för en sammankomst med deltagarna i projektet omkring insamling av ordspråk, talesätt och vaggvisor från Jakobstads- och Skelleftebygden (jfr ovan).

DAUM-KATTA är ett oregelbundet utkommande organ för Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå (DAUM). DAUM ingår i myndigheten Språk- och folkminnesinstitutet SOFI.
Redaktör och ansvarig utgivare: arkivchef Ola Wennstedt

I detta dubbelnummer en del om växtnamn, om dialekter, om nybyggeri - men också annat. Alltid lär man sig något i DAUM-KATTA!

DAUM-KATTA finns också på Internet: <http://www.umu.se/daum/>

Omslagsbilden visar en sida ur O.P. Petterssons handskrivna berättelse om Nybyggares dagliga leverne. Avsnittet är renskrivet på sidan 8 i DAUM-KATTA.

- I maj har DAUM, i samarbete med Institutionen för litteraturvetenskap och nordiska språk vid Umeå universitet, givit ut en ny bok. Den heter *Ris, skäver och skärva* och är skriven av Asbjørg Westum. En blänkare för boken finns i detta nummer av DAUM-KATTA.
- DAUM har fått ytterligare en omgång uppsatser från Institutionen för medier och kommunikation (Etnologi) vid Umeå universitet. Den här gången fick vi 39 C-uppsatser!
- Samarbetet med Vilhelmina kommun omkring utgivning av O.P. Petterssons *Nybyggares dagliga leverne* fortskrider. Sammanträden på plats och telefonkontakter med redaktionsgruppen i Vilhelmina hålls fortlöpande. Vilhelminagruppen består av Knut Isaksson (som nu tyvärr slutat i gruppen), Lars Lagerström, Bo Johansson och Inger Bodin-Adamsson. Boken presenteras kort i detta nummer av DAUM-KATTA.

Personellt

Tommy Björkudd, Thomas Fischer, Ella-Stina Marklund och Raija Sandström har tråkigt nog slutat hos oss, men vi hoppas att de snart är tillbaka.

Sedan senaste numret av DAUM-Katta har Mats Länta och Kjell Otus arbetat två månader var på DAUM. Mats Länta har främst arbetat med att skriva ut inspelningar från Jokkmokk och Kjell Otus har excerperat ortnamn.

Åttondeklassaren Erik Mellenius gjorde sin PRAO-period på DAUM, och Jonnie Gustavsson och Toomi Lehtonen från Strömbäcks folkhögskola praktiserade här under tre veckor vardera. Fredrik Larsson arbetar under försommaren med uppdatering av arkivets hemsidor.

Kära DAUM-KATTAS läsare!

Nu var det ett tag sedan KATTAN var ute och strök, och mycket har hunnit hända sedan dess. För dem som har tillgång till Internet var det förstås inte lika länge sedan, som för dem som läser pappersversionen av DAUM-KATTA. Vi publicerade nämligen förra numret enbart på vår hemsida, på Internet, men hav förtröstan! Artiklarna från den digitala KATTAN kommer tillbaka i detta nummer, som på så sätt blir ett dubbelnummer.

Mycket har alltså hunnit hända sedan förra numret, och en händelse av det mindre angenäma slaget som vi kom att bli inblandade i är värd att nämna. DAUM ligger som bekant på översta våningen i ett hus som för övrigt disponeras av Kronofogdemyndigheten. Den 23:e april ringde en okänd person till larmcentralen och meddelade att en bomb fanns placerad i Kronofogdens lokaler, och den skulle explodera ett visst klockslag. En bomb gör ingen skillnad på kronofogdar och arkivarier, så vi fick alla skyndsamt utrymma arbetsplatsen. Senare på eftermiddagen, efter det kritiska klockslaget, när fortfarande ingenting hade hänt gick polisens insatsstyrka in och genomsökte byggnaden, lotsad bland andra av redaktören. Ingen bomb hittades, men nog kändes det en smula otäckt, alltid.

Ibland kan det vara dramatiskt att vara arkivarie!

Redaktören

Mästerroten på Sandbacka och hur Hans Persson i Latikberg botade sjukdomar

Alldeles intill den cykelväg som går från stadsdelen Sandbacka mot Sandabrånet i Umeå, på I20-sidan av E4, fann min fru, som kan sin botanik, och jag som gärna gör henne sällskap, sommaren 1998 tre-fyra kraftiga bestånd av en i dessa trakter ovanlig botanisk gäst, nämligen mästerroten, *Peucedanum ostruthium*. De olika bestånden uppträdde med ca en kilometers avstånd från varandra. I varje fall på ett ställe blommade mästerroten under några veckor denna sommar.

Mästerroten är en i litteraturen och folktron mycket omtalad växt, omgiven av alla möjliga föreställningar om sällsamma, inneboende läkande krafter. Det är fråga om en kulturväxt, införd under medeltiden till Sverige. Den är med andra ord inte ursprungligen vildväxande.

De stora svenska standardflororna nämner den förstås. Av moderna landskapsfloror från söder till norr framgår att man kan finna den från Skåne upp till Dalarna; på något ställe också i Härjedalen, nämligen Lillhärdal (Danielsson, Härjedalens kärlväxtflora, 1994, s. 211). Påfallande är den rika förekomsten i Dalarna, där växten särskilt ofta uppträder vid fäbodrar.

Av en artikel i Botaniska notiser 1961 framgår att artikelförfattaren, Erik Julin, hade gjort ett fynd av mästerroten efter landsvägen mot Haparanda, söder om Mattila by. Han hade där nämligen fått se ”några saftigt gröna, halvmeterhöga bladruddar i bortre kanten av den här knappt 100 m breda vall, som skiljer landsvägen från beteshagen längs Torne älvs strand.” Det visade sig vara mästerroten! Detta norrbottniska fynd är den nordligaste förekomsten. I Västerbotten tycks mästerroten dock inte tidigare ha påträffats.

I Finland finns inte mästerroten, sägs det. Däremot växer den på rätt många håll i Danmark och i Norge. En utförlig sammanställning över utbredningen i Europa ger Olle Svedjemyr (också över användningen) i Svensk botanisk tidskrift 83, 1989. Om den vildväxande mästerroten ges noggranna besked i G. Hegi, Illustrierte Flora von Mittel-Europa V:2, 1926. Den påträffas, kan man kort sammanfatta, framför allt i Alpernas närhet, på nivåer mellan 1400 och 2700 m.

Arkeologiska fynd visar att mästerroten på de brittiska öarna odlats där redan på 900-talet. Den förekommer i modern tid som förvildad på fuktiga ängar från Wales till Skottland och på nordöstra Irland.

Till skandinaviska bygder kom den redan under tidig medeltid, införd till klostren. ”Det er ganske merkelig å stå ansikt til ansikt med denne planten, som for 800 år siden blev besunget i elegante latinske heksameter, men som nu står upåaktet langs veikanten her i Norge” (Rolf Nordhagen, De gamle klosterhager, Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Årberetning 1939, s. 88).

Mästerroten var omgiven av märkliga rykten om undergörande kraft. Den var ett universalmedel! Långt fram i tiden bar den – också i våra svenska floror – ett ståtligt latinskt namn, *Imperatoria ostruthium*. En gammal opålitlig förklaring, som dock understryker och ökar växtens ryktbarhet, är att det är kejsar Augustus som varit upphov till namnet *Imperatoria*.

Universalmedel alltså: mot frossa, mot mask hos barn, mot kolik, mot gulsot, leversjukdomar och luftrörskatarr. Rotstocken har ansetts vara matsmältningsbefrämjande, väderdrivande och lugnande. Den har också använts som brännvinskrydda.

Man har kallat mästerroten ett ’remedium divinum’, ett gudomligt botemedel, inte minst för att den gjorde gubbar till ynglingar: ”hielper visselige den kaalde døde Mand op i Sadelen igien” (Paulli, Flora Danica, der er en Dansk urtebog, 1648). Det har t. o. m. funnits förhoppningar under tidernas lopp att mästerroten skulle kunna ersätta antikens berömda universalmedel *silfion*. Att mästerroten i Sverige har tänkts fungera både som afrodisiacum och som skydd mot häxor och allsköns trolleri är ganska klart. En god användning, det ska inte förglömmas, fick mästerroten så småningom också som medicin för boskap. I den svenska farmakopén fanns den till 1869.

Tillbaka till Umeå. Vem vet något om mästerroten på Sandbacka? Växer den på andra håll i Västerbotten och Norrbotten? Finns det några som känner till att mästerroten använts som medicin – för människa och kreatur – i Västerbotten och Norrbotten? Jag vet *en*, nämligen Hans Persson i Latikberg som kunde bota sjukdomar hos både människor och djur. I O. P. Petterssons Gamla byar i Vilhelmina, 3, s. 50, berättas det om honom: ”Han skrev ut recept på de saker man skulle anskaffa av handlande i socknen eller nerifrån landet.” I det citerade receptet hos O. P. Pettersson finns bland många andra ingredienser, som alla skulle sättas i brännvin, också mästerrot med. Alltsammans blev ett läkemedel ”verksam i första hand mot sjukdomar hos hästar och nötkreatur, men som ock kunde intagas av människor, som kände sig lida av några krämpor.”

Här har nu inte alls talats om hur mästerroten ser ut. Till någon hjälp bifogas en avbildning. Kanhända känner någon igen den och vet också om den har någon folklig benämning och vet hur den används? Ring eller skriv till DAUM.

JAN NILSSON

Illustration ur Harald Nielsen,
Läkeväxter förr och nu, 1979

“Gör väl och ta en kaka till, Anna!”

Frågan är konstruerad av mig och avsedd att vara underlag för en diskussion. Kan man verkligen säga så i Västerbotten? Jag frågar av två skäl. Det ena är att det finns vissa tecken som tyder på att man möjligen har kunnat säga så i stället för *Var så god och ta en kaka till, Anna!*

I två av DAUM:s ordböcker, Larsson-Söderströms Hössjömålet och Astrid Lundgrens Ordbok över Nysättramålet finner man: *Jag är så hårdsvövd, gör väl och väck mig!* och *Gör väl och kom på gravölet!* (Hössjö) samt *Du må göra väl och hjälpa mig ett skov!*, dvs ’Var snäll och hjälp mig en stund!’ (Nysätra). I Nordmaling har dessutom upptecknats: *Gör väl och kom!* (Jag har helt och hållet normaliserat den fonetiska beteckningen.)

Det andra och viktigare skälet, som har med språkgeografi att göra, är att *Var så god!* på isländska heter *Gerdu svo vel!* ’Gör så väl!’ (eller egentligen ’Gör du så väl!’), beroende på den egendomliga regeln i isländskan att även imperativerna måste ha subjekt). På samma sätt kan *Var så god!* i norska dialekter heta *Gjer so vel!*

Man kan hitta ett och annat västnordiskt (norskt och isländskt) språkdrag i Västerbotten, liksom i Jämtland, Ångermanland och Medelpad. En insjö kallas *vatten* i Norge och *vatn* på Island, och det finns flera sjönamn på *-vattnet* i Västerbotten, t.ex. *Vitvattnet* och *Ljusvattnet*. Man brukar förklara detta med att dessa delar av Norrland stod i nära förbindelse med Norge i äldre tid.

Finns det då kanske ett samband mellan det västerbottniska *gör väl* och det norska *gjer so vel og!* (med motsvarighet på isländska)? Ja, det är väl fullt möjligt. Men en skillnad finns. I Västerbotten tycks *göra väl och* inte ha den inbjudande funktionen, *var så god!*, som i norskan och isländskan, utan används snarast i betydelsen *var snäll och!* Jag har åtminstone inte, trots flitig utfrågning av västerbottningar, kunnat belägga något *Gör så väl och ta en kaka till, Anna!* i Västerbotten. Men om du känner till detta sätt att uttrycka *Var så god och*, så hör av dig till mig eller till DAUM-kattas redaktion!

Sigurd Fries

EU-projektet *Standardisering av samiska ortnamn i Sverige*

På Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå (DAUM) drivs projektet *Standardisering av samiska ortnamn i Sverige*. Projektet är en följd av Lantmäteriverkets beslut att revidera de samiska ortnamnen och införa den idag använda ortografin för de olika samiska dialektområdena. Beslutet grundas på en FN-resolution från 1972, som rekommenderar länder med ursprunglig minoritetsbefolkning att på ett enhetligt sätt behandla befolkningarnas ortnamn.

Namnrevideringen har egentligen redan varit igång ett antal år; de nordligaste bladen av Fjällkartan och några delar av Blåa kartan och Röda kartan finns redan utgivna med genomgångna ortnamn, men arbetet har visat sig vara så krävande att man nu beslutat driva det som ett projekt. EU står för 50% av omkostnaderna, resterande del finansieras av Språk- och Folkminnesinstitutet (SOFI) och Lantmäteriverket. Ledare för projektet är undertecknad, samisk arkivarie vid DAUM.

Nödvärdigt med ny ortografi

Ortografin som använts för de samiska ortnamnen på Sveriges kartor har varit dålig då den inte tagit någon större hänsyn till de olika samiska dialekterna. Detta innebär t.ex. att namnredovisningen inte följt de regler som gäller i Norge och Finland. De samiska ”gränserna” följer ju inte majoritetsfolkens gränser utan går faktiskt på tvärs av dem, vilket innebär att exempelvis nordsamer finns i alla de tre länderna Norge, Finland och Sverige. Den gamla ”kartortografin” är också ofta direkt missvisande. Ett exempel är sammanfallet av lulesamiska orden *roavve* ’bränt område, brännland’ och *råvve* ’spång, bro’. De skrivs båda med ”kartortografin” *råvve* och detta bereder naturligtvis vanskligheter i arbetet. Ett annat exempel på sammafäll med följande vanskligheter i arbetet är nominativ- och genitivförleder. Ofta är också kvalitén på upptecknat material så dålig att kompletteringar av namnens uttal måste göras med samiska sagesmän. De områden som redan är behandlade är ändå ganska väl dokumenterade i skrift. Det framtida arbetet rör allt sydligare trakter med ökande svårigheter.

Statshöjning

Standardiseringen av ortnamnen innebär ett genombrott för de av samerna själva utvecklade ortografierna. Kartornas betydelse i landet kan inte nog understrykas och språkets status kommer att höjas, såväl hos samerna själva som hos icke-samer. Namnen bär en språklig och kulturell information och ger också en möjlighet att markera det traditionella områdets utsträckning. Samiskan har genom tiderna varit utsatt för språklig imperialism som naturligtvis skiner igenom även i ortnamnen. Många orter har helt enkelt blivit omdöpta, som *Vilhelmina* (*Vualtjere*) och *Fredrika* (*Vistege*). Andra har översatts, som *Raejkievaartoe* > *Hålfjället*. Mycket vanligt är att omstöpa namnet en smula så att det ljudmässigt passar in i det låntagande språket. Ibland kan det hända att namnet på det här sättet får en ”mening” också i det nya språket, men denna kan ligga nog så långt borta från originalmeningen. Såna här namn är besvärliga att jobba med, då det samiska inte längre ”lyser igenom”. Från Gällivaretrakten har vi ett exempel på ett sådant ortnamn som gått från samiska till finska till svenska i följande former: *Suolajávri* ’tjuvsjön’ > *Suolajärvi* ’saltsjön’ > Solasjön

Av exemplet förstår vi också att det inte bara är svenskan som utövar språkimperialism i Sverige och att inte bara samiskan är utsatt för den. Maktstrukturerna i det trespråkiga området har genom tiderna förändrats och finskan är med både som ”förfördelad” och ”förfördelande” part.

Projektet har öppnat dörren för en diskussion om möjligheterna att restaurera uppenbart överlagrade namn på kartorna, där samiskan ännu lever. Det innebär principiella samtal om det samiska namnfrågorna i Sverige. Någon sådan har hittills ej funnits och kan i viss mån uppväga avsaknaden av en samisk ortnamnskonsulent hos oss. Sådana finns sedan flera år tillbaka i både Norge och Finland.

Thomas Omma

En handbok i nybyggeri

DAUM medverkar i ett samarbetsprojekt med Vilhelmina kommun omkring utgivning av folkskolläraren och hembygdsforskaren O.P. Petterssons berättelse om *Nybyggares dagliga leverne*. Manuskriptet, som i original förvaras på Folkminnesavdelningen vid Språk- och Folkminnesinstitutet i Uppsala (SOFI), är mycket omfattande, både till innehåll och omfång: 2 048 handpräntade sidor, sammanställda av O.P. år 1935, som svar på frågelistor från ULMA.

I berättelsen beskriver O.P. Pettersson ingående hur nybyggaren Gustaf Arvidsson kommer inflyttande från Djupdal med sin hustru Ingrid och de tre barnen Arvid, Jon Gustaf ”i tolv och tio års åldern, och en dotter, som var blott några år gammal”, lilla Sara Kristina. De slår sig ner i Dåres (byn Dorris), norr om sjön Malgomaj i Vilhelmina socken, ett nybygge insynat år 1836 av samnen Olof Sjulsson. Denne överlät dock redan året därpå nybyggesrätten till Gustaf Arvidsson, som på så vis kom i besittning av nybygget år 1837.

O.P. Pettersson låter i berättelsen läsarna följa med i familjens göromål och arbete med att ta upp nybygget och han beskriver alla delar av nybyggjarlivet lika noggrant:

”Av granstammar hade husmodern tagit lös stora barkrullar och skurit sönder en del rullar i mindre stycken. Några sådana stycken hade matmodern hämtat fram ur kåtarittet och lagt dem vid fiskgrytan, varefter hon ropade åt sin gubbe och barnen, att de skulle komma och äta. Runt fiskgrytan satte man sig och tog upp heta fiskstycken ur grytan och lade dem på ett barkstyckes savsida och rev lös mindre stycken ur de stora fiskstyckena och stoppade styckena i munnen. Hade fiskben följt med i munnen, så samlades dessa i mungiporna, varifrån man tog ut dem med fingerspetsarna. En efter annan flyttade sig till tätmjölkskålen och åt några skedblad tätmjolk, varefter den drog sig tillbaka och tog upp ytterligare ett fiskstycke ur grytan och åt upp det.”

Historien om nybyggarna är skriven som en berättelse och som vi ser berättar O.P. i tredje peron i en stil som den nutida läsaren kan uppfatta som ganska ålderdomlig och formell, men, folkskollärare som han var, strävar han även efter att dokumentera språket och skjuter därför in mängder av talspråkliga uttryck och dialektala ord i texten. Ibland kommer han sig också för med att återge någon humoristisk incident, som till exempel när han beskriver varför det är praktiskt att bygga en skänk i köket för mjölkstävorna:

”En skänk till form och indelning lik denna skänk, som Jan Persson hade tillverkat, fanns i de flesta kök uti bondstugorna inom Åsele lappmark, men icke voro alla dessa skänkar tillverkade på alldeles samma sätt som skänken uti köket i denna stuga. Men det fanns ett mindre antal bönder, som aldrig kommo sig för att inrätta skänk i sina kök, utan hade allenast trågpinnar att ställa upp mjölktrågen på, där mjölken i trågen ej var skyddad mot damm, ej heller mot sådant, som kunde kastas omkring i köket. I en gård låg husbonden och vilade i sängen under kvällen. Då han skulle lägga sig i sängen till natten, kände han sig för lat att sätta sig upp för att taga av sig skorna. Han drog blott upp fötterna, så att han nådde att knyta upp skobanden, varefter han sparkade av sig den ena skon, vilken rusade över rummet och föll ned invid köksdörren. Men då han sparkade av sig andra skon, ville det sig ej bättre, än att skon rusade fram och träffade mjölktråget på översta mjölkpinnarna i väggen. Tråget stjalpte och föll ned på nästa tråg och stjalpte det och föll sedan på tredje tråget och stjalpte även det. Det blev en hel liten sjö på golvet av mjölk. Det var ej att undra på att husmodern i gården blev allvarligt arg och trätte på gubben för hans vedervärdiga svinforor.”

Boken är illustrerad med ett stort antal fotografier; av fotografen, filmaren och författaren Sune Jonsson, och av prästen, politikern och amatörfotografen Lars Dahlstedt. I bokens senare halva finns också ett stort antal fotografier, i formen av en fristående bildserie, av hembygdsforskaren och

dokumentatören Nils Eriksson. Till O.P.s beskrivningar av arbetsmomenten har teckningar framställt av bildläraren och konstnären Mats Fahlén. Omslagsbilden är tagen av vildmarksfotografen Herman Grönlund och för den grafiska formgivningningen svarar Inger Bodin-Adamsson.

Boken beräknas komma ut under senhösten 1999 och kan beställas från DAUM.

Ola Wennstedt

En synbart belåten O.P. Pettersson (i mitten), tillsammans med bröderna Anders och Olof Andreas Mattsson, Lövland. Bildarkivet, Västerbottens museum.

Näcken spelar i silverbäcken

Näst efter tomtar och troll är kanske näcken mest välkänd av alla de mystiska väsen som har befolkat och, enligt en del, fortfarande befolkar skog och mark. Konstnärer som har försökt skildra dessa världar placerar ofta figurerna i vilda naturscenerier, utom tomten förstås, som kunde vara en maktfaktor vid varje gård. Men även andra väsen än tomten kunde komma in på knutarna. Man kunde inte vara säker inomhus heller. Inte ens för näcken. Från Skåne finns en uppteckning vari berättas hur en flicka råkade ut för en erotisk *bäckhäst* som kom genom vattenledning och pump.

Näcken går under många namn och kan anta många utseenden. I vissa trakter kallas han *Bäckhäst*, *älven* och *sjönäcken*. Andra namn är *åmannen*, *havsmannen* och *bäckgubben*. I de delar av landet där forsar och strida vattendrag är vanliga heter han till exempel *strömgubben*, *forskarlen* eller *kvarngubben*. Han kunde även förvandla sig till allt möjligt för att locka människor till druckning, till exempel pärlband, trästock, vacker skål m.m. Ofta skildras han i poesi och bildkonst som spelande fiol, helt näck - och det är nog som musikutövare han numera är mest känd. Mängder av skickliga spelmän skall ha förvärvat sitt kunnande vid inte helt ofarliga lektioner vid forsar och i kvarnar. Att få kontakt med sin lärare verkar inte vara så svårt: ”*Om man går till en kvarn tre torsdagskvällar efter varandra, så kommer näcken och lär en spela fiol*”, ULMA 6483d, Stensele, Lappland.

Trots att jag har vuxit upp vid Umeälvens stora forsar så ingick inte näcken i de berättelser jag hörde som barn. Men jag blev skrämmd med brunngubben. Nu förstår jag att det kan ha varit näcken: ”*Näcken fanns i varje brunn, där barn funnos i gården. Barnen varnades för att ens koxa [’kika’] i brunnhålet, då tar näcken barnen. Däremot har jag ej hört att näcken skulle ha sitt tillhåll i sjöar, forsar, källor etc.*”, ULMA, svar på frågelista 30, Norrbotten, Nederluleå.

Hur han lockar folk, ner under vattnet, beskrivs ofta. Här följer ett något omständligt sätt från Västerbotten. ”*Karl Jonsson i Buberget berättade om en som brukade fiska om söndagarna. En söndag, då han var ute på sjön och fiskade, så kom det en man till honom i båten och sade: ’Nu ro du deles du si att jag blir grönögd då säg du nå åt mig för då skall jag fara ned i sjön å sätt på fisken [’sätt fisken på metkroken’] så du får met upp den’. Då bonden rott ett tag, så såg han att mannen, som kommit till honom i båten, blev grönögd och sade till honom: ’Nu jär du grönögd’. Då for han åt vattnen och bonden fick mycket fisk. Nästa söndag tog bonden drängen med sig till fisket. Nu sade han till drängen: ’Nu ro du tills jag blir grönögd för då skall jag fara ned och sätt på fisken’. Då drängen rott ett tag, så frågade bonden: ’Har jag blivit grönögd?’ ’Nej’, svarade drängen. På så sätt frågade bonden gång på gång och drängen fortsatte med att ro, men bonden blev aldrig grönögd. Till sist blev drängen trött på att ro och sade då till bonden: ’Nu är du grönögd’. Och då hoppade bonden åt vattnen men kom aldrig mer tillbaka. Näcken hade alltså narrat livet ur bonden*”, DAUM 1467.

Under vintern, då bäckar tystnade och isen lade sig på vattnet, kunde man då uppleva väsen i vatten? Här följer slutligen ett intressant belägg från Edefors socken i Norrbotten. ”*Det finns en nedteckning från 20-talet berättat av en kvinna från trakterna vid Edefors [Laxede],*

Näcken spelar fiol under bron. Bilden från omslaget till Sägner om näcken. Småskrifter för folket, utgifna af Artur Hazelius 1870.

hur man på senhösten när man slog s.k. is-vass [man skördade vassen till foder efter att isläggen gjort det möjligt att bärga det som sköt upp över isen, ett lättare sätt att bärga än med båt tidigare på hösten], såg under isen hur trollen höll på att flytta. Med kreatur, kvinnor och barn. Detta skedde med stor hast. En man i slåttersällskapet drömde till med en yxa i isen, vilket åstadkom en stor oreda i sällskapet, som dock så småningom lugnade sig och man kunde sedan se hur de tog sig upp mot skogen på motsatta sidan av sjön”, DAUM 3913.

Staffan Lundmark

Lästips: Jochum Stattin: Näcken - speleman eller gränsvakt?, Lund 1984.

Det kom i vintermörkret ett brev med en hälsning till DAUM-KATTA från katten Felix i Uppsala. Med hälsningen sände Felix matte, Magdalena Hellquist, tidigare förste arkivarie vid DAUM, en dikt där hon funderar över sina anmödrars vardag.

Fundering

I alla miljoner år
har de nog samlat på småbitar,
kvinnorna,
vackra skinnbitar och mjuka tyglappar
stenar som glittrade
blommor med god lukten.
Att använda nångång.
Bara att hålla i handen
eller nosa lite på
och sätta i nånting.
Innan han kom tillbaka
och krävde renmargen
och älgbuljongen
och satte sig på den nystrukna tvätten.
Min urmoder hade nog
en ekorrsvans att gosa med.
Tror jag.

Alla dessa databaser!

”Nu får hela världen tillgång till Umeås folkminnesarkiv” stod att läsa i Västerbottens Folkblad den 13/5 1995. Till dags dato finns det sju sökbara databaser över Internet. Som sökare markerar man den bas som bäst motsvarar det man söker efter, skriver in ett sökord, och fram kommer en lista med poster som täcker in sökordet. På dessa poster står det längst upp till vänster ett ID-nummer, som ser lite olika ut i baserna, sedan ett sockennamn och ett bynamn. Det är dessa tre som sammantaget gör att återsökningen i arkivsamlingarna av en speciell post går väldigt snabbt och smidigt. För dessa ändamål, att söka och finna information, är datorer ett fantastiskt hjälpmedel.

Men hur tänkte man på FFÖN:s tid? De som en gång lade upp de register som legat till grund för databasregistreringen. De som skapade ordning i informationsflödet. Följ med på en tur vid sidan av de upptrampade allfartsvägarna i DAUM:s arkivsal - till FFÖN:s aktskåp. Detta skåp, brunt till färgen, står inklämt mellan bokhyllan innehållande Tirénsamlingen och ett plåtskåp med samlingar i folioformat. Aktskåpet innehåller allt man kan önska sig av historisk information. Tyvärr finns inte diariet för årgångarna före 1958. Diariet är sökingången och således förutsättningen för att hitta i aktskåpet. Joakim Lundströms förteckningsarbete får tjäna som hjälpmedel tills vidare.

Ett första belägg för tankegångarna finns i akt 4 (mapp Korrespondens ULMA -1965). I ett brev daterat den 24/2 1955 (dnr 104/55) återfinns, som bilaga, ett förslag till arbetsordning för FFÖN.

”1. Samlingarna omfatta

- 1. Frågelistsvar och liknande uppteckningar, utskrifter av inspelat material ordsamlingar o dyl. Detta material bör skrivas på kort i liggande A 5 utom ordsamlingarna som skrivs på A 6. Topografisk uppställning: 1) län 2) socken 3) by.”*

I förslaget går diskussionerna som så att socknarna i Norrland är stora, vilket gör det angeläget att indela socknarna efter byar i alfabetisk ordning. Hos brevskrivaren framkommer attityden att län inte var den bästa indelningsgrunden. ”Landskapen däremot är ’omkullrunneliga’, därför att de inte längre har någon administrativ funktion”. Något beslut för hur det skulle bli har jag ej funnit, men granskar man kortlådorna för dialekt och ortnamn närmare finner man indelningen: län, socken samt en alfabetisk- och en topografiskt ordnad avdelning. Skåpen med folkminnesmaterial ordnas efter län, socken och by i alfabetisk ordning.

I instruktionen kan man läsa vidare om den topografiska katalogen, ett gemensamt register för texter och grammofonskivor. ”Det topografiska registret bör innehålla de utförligaste uppgifter om texternas proveniens, innehåll, beteckningssätt etc, eftersom det blir samlingarnas ledkatalog. /.../ Varje text och inspelning bör alltså ha ett eget kort i denna katalog. Kortets huvud bör för texternas del innehålla uppgifter om socken, by, meddelare; för utskriftenas del om socken, by och sagesman”. Topografiska registret är ordnad efter socken och by, i alfabetisk ordning utan någon hänsyn till länsindelningen.

Man tänkte även på folkloristerna med orden ”Önskvärt vore att ett sakregister efterhand kunde utarbetas så att samlingen bekvämare kunde utnyttjas av folklivsforskningen”. Men därom verkade det just då inte bli gjort. I samma akt, dnr 31/61, (den 17/2) återfinns ett PM efter 1:e arkivarien Rickard Broberg, Uppsala som varit på besök hos FFÖN. Sidan 10 i detta PM förtäljer följande. ”Realregistreringarna av samlingarna påbörjas snarast. /.../ Mera praktiskt och ändamålsenligt synes mig vara att ordna registerkorten alfabetiskt efter stickord (uppslagsord)”. Ett realregister är en knepig konstruktion och inte alls lätt att genomföra på ett konsekvent sätt. Poängen är att det ska fungera som en filhanterare i en dator, eller som en pärm med ett innehållsregister. Först bestämmer man sig för ett antal större ämnesområden. Jag tänker exemplifiera det med ett ämnesord ”kakrecept” med utgångspunkt i boken ”Sju sorters kakor”. Det går att baka kakor med olika innebörd: läckra småkakor, pösiga sockerkakor, luftiga rulltårter och frestande bakelser. Med dessa begrepp har jag underindelad det stora ämnesordet (även kallad huvudgrupp) ”kakrecept” i fyra undergrupper.

Sedan fortsätter jag med att dela undergruppen ”pösiga sockerkakor” efter innehåll: frukt, choklad och vanilj. Det är nu som problemen kan börja torna upp sig. Vad gör jag med ett recept som innehåller både frukt och choklad? Eller vanilj med smält chokladkaka vid gräddningen? Eller med en vaniljkaka som ska dränkas med en vätska bestående av pressad frukt? När man bygger upp ett dylikt register får man tänka sig för både en och två gånger. Det kan lätt bli så mycket underindelningar att det blir oöverskådligt. Då är det, liksom trädgårdsmästaren, att ta fram sekatorn och rensa bland grenverket. I DAUM:s fall hette denna trädgårdsmästare Stig Sjödin. Tack vare honom och många andra kan DAUM:s blivande besökare i lugn och ro välja och vraka bland ”alla dessa databaser”.

Chatarina Wiklund

NY BOK FRÅN DAUM!

Skrifter utgivna av Dialekt- ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå.
Serie A. Dialekter. Nr 13.

RIS, SKÄVER OCH SKÄRVA

Folklig kategorisering av några barnsjukdomar
ur ett kognitivt semantiskt perspektiv

av Asbjørg Westum

Vad är *himmelskärva*, *grytskäver* och *borstris*?

I svenska dialekter finns en mängd olika ord som refererar till barnsjukdomar, och *himmelskärva*, *grytskäver* och *borstris* är några av dessa. Varför valde människor just dessa ord för att beskriva sjukliga tillstånd hos barn? Och hur hänger *borstris* samman med *skrikris* och *nervris*?

Asbjørg Westum ger svar på dessa och andra frågor i denna bok där folklig sjukdomssyn och folklig sjukdomskategorisering är centrala teman. Till grund för framställningen ligger främst dialektalt och folkloristiskt arkivmaterial.

Pris inkl. moms 170 kr. (+ ev. frakt)

Bilden, tecknad av Sixten Wigenstam, föreställer ett vårbundet trä

Bengt Martinsson och DAUM

Ett centrum för dokumentation och arkivering av folkmusik och dans i Norrbotten finns i Gällivare, väl dolt och oskyttat i en villa på Ågatan 1. Denna unika och speciellt bland folkmusikvänner välkända institution inom det norrländska kulturlivet förestås av Bengt Martinsson, en hängiven samlare och förmedlare av det kulturarv som han under nära fyra decennier, har hopbragt under semestrar och på lediga stunder.

Det hela började när Bengt, som folkdansare, blev nyfiken på vad som hade dansats i Norrbotten. Han upptäckte att sådan dokumentation i stort sett helt saknades. Många och långa inspelningsresor ökade den kunskap som Bengt hela tiden har omsatt i praktiken, inom folkdanslag och på danskurser i övre Norrland samt övriga Sverige. Insamlingen kom att omfatta allt från detaljerade dansstegsbeskrivningar till spelmansmusik, lekar, visor, klädedäkt, levnadsminnen, ja allt som skulle kunna passa i ett folkminnesarkiv.

I den riktningen har också Bengts tankar gått. Under många år har han verkat och kämpat för ett musikarkiv någonstans i Norrbotten, en trygg plats för musiksamlingar. Den norrbottniske tidningsläsaren har fått dramatiska rubriker till morgonkaffet t.ex. "Ska han bränna upp sin skatt?" Även om musikvännerna har fått kalla kårar och ännu fler har blivit fyllda av ångest efter Bengts allvarliga hot om att skicka alltihop till Stockholm, så har det inte hänt något i Norrbottens län som motsvarar Bengts önskemål. Visst har det kommit förslag på lösning av frågan om själva förvaringen men Bengt är intresserad av mer än hyllplats. Han vill helst att även arbetet går vidare. Högt på önskelistan står sökbarhet i databas, gärna tillgänglig via Internet. Med hjälp av digitala söksystem ökar samlingens användbarhet. Den tekniska sidan är viktig men Bengt, som har en oerhörd arkivvana, vet även hur värdefullt det är med arkivpersonal som är orienterade i materialen och som kan hjälpa besökaren.

Bengts arkivvana består inte enbart i erfarenheter som besökare och användare. Han har tidigare arbetat med dokumentation och räddning av material både för DAUM och Svenskt Visarkiv. Häri genom kom hans insatser att utsträcka sig även till svenskättlingar i USA. Min första kontakt med Bengt gick genom en gammal notsamling på Forskningsarkivet i Umeå. Snåriga uppteckningar som avskräcker dom flesta. Det första jag tänkte på var att det här har nog ingen orkat sig igenom. Den mycket vakna personalen kom ihåg att en entusiast redan hade uttryckt sin fascination över de slitna bladen. Förutom per telefon har vi sedan dess träffats här på DAUM och på de mycket givande och viktiga inspelarträffarna som Märta Ramsten vid Svenskt Visarkiv har ordnat. Besöker ni ett arkiv och finner en effektiv man som glatt nynnar på en kadriljmelodi i G-dur, med fyra repris, då är det troligen Bengt Martinsson. Sitter han dessutom omgiven av svettig personal, vid tjocka buntar med svår genomträngligt material, märkta "Övrigt", "Allmänt", "Okänd Proveniens" och "?". Då är det Bengt Martinsson.

Trots att Bengt brukar säga att det är krångligare för honom att resa sträckan Gällivare-Umeå än att resa Gällivare-Stockholm, lämnar han nu över ansvaret för arbetets fortlevnad till DAUM i Umeå!

Staffan Lundmark

Lanthushållning med årligen återkommande göromål

Den gamla landsvägen längs nordöstra sidan av Ume älvs nedre dalgång löper i nordväst-sydöstlig riktning från byn Brännland över till byn Kåddis. Brännlandsberget skjuter här fram över platån i älvdalslandskapet och lämnar endast en smal avsats i den fallande terrängen. Samtidigt som landsvägen fortsätter genom Kåddis, utvidgar sig åter platån på en höjd av 40 m ö.h. Åt nordöst vidtar skogbeväxt moränmark nedanför Brännlandsberget. Åt sydväst passerar vägen ett antal gårdstomter, vilka ligger uppradade på en ”sandsträng” i terrängen och bildar en 700 m lång svagt bågformig bybacke. I övrigt har den högre älvdasterrassen eller platån i hög grad blivit uppodlad till åker.

På geometriska avritningen över Kåddis by i Umeå s:n 1713 är inägojorden fördelad på fem skattehemman genom tegskifte eller s.k. byaskifte. Inägojorden ligger fördelad inom en långsträckt ytvidd med odalåker (gammal åker) och bildar en stor bytäkt längs efter krönet mot den lägre älvdalsterrassen. Den här nedan behandlade stora gårdstomten vid hemmanet Kåddis 5:3 ligger mera för sig själv, längst i nordväst på den bågformiga bybacken. Här nedanför är terrängen mer långsluttande. Längre mot sydöst har älven skurit sig djupt ned med 15-20 m höga, tvärbranta slänter. Nedanför dessa buktar strandlinjen ut sig och innesluter markområden på låg nivå, som har varit utnyttjade till ängar. Vid storskiftet i Kåddis by, verkställt 1788-1789, fastställt 1790, ingick sex skattehemman. Inägojorden fördelades på varje delägare i omkring fem olika ägolotter.

Som jag har berättat i DAUM-KATTA 1998:1 innehades hemmanet vid storskiftet av kommissionslantmätaren Gabriel Håkansson (född 1745, död 1822) och därefter av hans son och barnbarn. Till skillnad från de andra kunde denne redan vid storskiftet 1790 förses med en 270 m bred sammanhängande ägolott i åkern närmast sydväst om gårdstomten och över ängarna nere vid älven. Denna ägolott bibehölls i huvudsak vid laga skiftet 1846.

Det var visst i samband med att sonen, förste lantmätaren Johan Gabriel Håkansson, mer eller mindre förnyade hela byggnadsbeståndet på gården f.o.m. 1835, som han benämnde gården Håkansdal. Hemmanet såldes c:a 1888 till hemmansägaren Johan Olofsson (född 1863, död 1933) och hans hustru från Brännland. Detta par hade tre söner och en dotter. Bland de andra grannarna i byn kallades gården härefter Jan Ols. Sonen Magnus Johansson (född 1892, död 1967) tog över hemmanet c:a 1918. Han gifte sig c:a 1919 med Hanna Mattsson från Grubbe. Magnus Johansson och hans hustru hade sex barn.

Från landsvägen sluttar terrängen ned till gårdstomten, som omfattar en stor gårdsplats på mer jämnhög nivå. Den ännu stående 31 m långa manbyggningen låg på gårdsplatsens sydvästra sida, i fonden av en allé med aspar. Dessa ersattes med rönnar i början av 1930-talet. Som en flygellänga vid gårdsplatsens sydöstra sida stod den gamla bagarstugubyggningen. Den revs kort tid efter sekelskiftet 1900. Vid gårdsplatsens nordvästra sida låg en annan huslänga bestående av stall, mjölbod, vedhus och vagnshus. En lång huslänga, sammanbyggd i rät vinkel häremot, vette mot en s.k. bakgård och innehöll en ladugård bestående av gödningsrum, fähus, port, foderlada och tröskloge (med två lador) jämte två hemlighus och till sist ytterligare en loge med kornhässja. Vid något tillfälle revs den här långsträckt vinkelbyggnaden och ersattes av en ny 49 m lång ladugårdslänga, som helhet förlagd längs efter gårdsplatsens nordvästra sida. Till gårdsbilden hörde en liten park med en syrénerså vid sydöstra salgaveln på manbyggningen. Här stod en tvårummig stolpbod med loft för förvaring av mjöl och bröd i bodarna och korn på loftet.

Mot bakgrund av kalendern i Per Brahe d.ä:s *Oeconomia* 1581 över de årligen under varje månad återkommande göromålen på en sätesgård efter förhållandena i Uppland har jag inhämtat motsvarande uppgifter vid hemmanet Kåddis 5:3 under förra hälften av 1900-talet. Bertil Magnusson har meddelat följande uppgifter:

Vid hemmanet har bedrivits jordbruk och boskapskötsel. Odlingsarealen uppgår till 5 ha åker, som ligger nedanför gårdstomten, i sammanhang med den stora bytåkten, och 2 ha äng nere vid älven. Därtill kommer 6 ha åker på ett ”utskifte” ovanför landsvägen. Djurbesättningen har bestått

av två hästar, åtta kor samt ett antal kvigor, kalvar och grisar. Til hemmanet hör 65 ha skog, som har brukats till husbehov för att skaffa hustimmer och ved. Farfar, Johan Olofsson, var aktieägare i Brännlands Träförädling AB, som gick omkull strax efter första världskriget. Man sålde avverkningar eller utstämplingar på rot, bl.a. till Brännlands Nya Träförädling AB, senast c:a 1935. Farfar högg och sålde ved till sockenkyrkan på Backen. Kyrkvaktmästaren, som tog emot veden, förvarade den i den inbrådade klockstapeln vid kyrkan. Man hade som regel en dräng, mest på sommarhalvåret, som var anställd halvårsvis. Då mamma var sjuklig, hade blivit röreslehindrad av reumatisk värk, stannade en dotter kvar för att hjälpa till i hemmet. Dessutom hade man en piga.

Före och efter jul, så fort man blivit färdig med höstbruket, höggs ved och vid behov hustimmer. När föret tillät, kring jul kördes den kluvna långveden, en aln lång, och hustimret hem. För tillverkning av takspån valdes ut de bästa stockar av furu eller gran, som inte var grovkvistiga. Dessa kapades till en aln långa klabbar.

Hö kördes hem från ladorna före jul och till sist på släde kring påsk, när snöföret började ta slut.

På vintern kördes gödsel ut med kälke eller stötting och lades i högar på åkern. Vårbruket började i mitten av maj, omkring eriksmässa, med, att den här gödseln lades över i en tvåhjulig kärrskäppa och fördelades i små högar på jämna avstånd. Både dräng och piga var med, när gödseln sprättes ut. Så harvades den ned.

Manbyggnaden och ladugårdslängan vid hemmanet Kåddis 5:3 i Umeå landsförsamling. Fotografi 1937 hos Nordiska Museet, Stockholm.

På våren, när det blivit varmt, tillverkades takspån, på så sätt att 1 aln långa runda klabbar fördes genom en spånhyvel. Spånen blev av olika bredd. En vattendriven spånhyvel fanns i Kullabäcken vid Kulla. och en eldriven spånhyvel på logen här i gården. Fram till midsommar hyvlades takspån. Man hade takspån på lager och gick in för att täcka (omtäcka) ladutak, så att detta var gjort innan höet kördes in. Andra tak täckte man när man fick tid. Vid täckning med spån brukade man vara två man: den ena lade ut och den andra spikade. Spånen lades med första varvet nere vid takfoten och försättningsvis med förskjutningen 15 cm med hjälp av en bräda, så att det blev jämnt.

Ungefär vartannat år byggdes en ny lada. Magnusson minns att det sattes upp fyra eller fem lador och ett hölider hemma vid ladugården under hans uppväxt. På våren täljde då farfar, Johan Olofsson, för hand stockar till fyrkantvirken med dimensionerna 5'' - 6'' och 4''. Dessa fyrkantvirken användes som väggstolpar och taksparrar. Han spände då fast stockarna med två hakar och en plank, så att de låg stilla, och använde en särskild täljyxa. Ävenså på våren sågades stockar till bräder vid en eldriven såg i östra Brännland, ägd av byamännen där. Därvid lejdes en försågare och en

hjälpåtgångare. Dessa bräder brukades till väggar och tak. Ladan monterades upp preliminärt på gården med ”syllring”, väggstolpar, hammarband och ganska tätt placerade takstolar. Där ladorna sedan skulle stå, ställdes de på platta stenar. Två lador stod nederst på åkern nedanför gårdstomten, två längre ned på ängarna och två på utskiftet ovanför vägen. När den nya bagarstugan längre upp på tomten, vid landsvägen timrades upp och sedan brädfodrades i början av seklet, anlätades särskilda timmermän. Detta var före Bertils tid: Det kan hända, att farfar också var med och timrade. Under det att man lade takspån på bagarstugan, såg man för första gången en bil passera på vägen.

Enligt Bertil Magnusson hölls byastämman och utsågs ny byaålderman för det kommande året i Kåddis vid eriksmässa den 18 maj.

Stängsel och sådant sågs över och skulle vara klart till den 1 juni. Farfar gjorde bitvis kortare gårdsgårdar. Annars användes järntråd. De bästa mjölkorna brukade släppas ut nere i backarna vid älven. De andra kördes i väg tillsammans med de andra korna i byn att beta i skogen, ovanför järnvägen.

Vårsådden började någon vecka in i juni. Under vårbruket brukade samma gröda sås två år i följd på samma teg. Då såddes sexradskorn, havre och blandsäd och någon råg att ha till bindhalm. Andra året blandades vallfrö, klöver och timotej, in och f.o.m. det tredje året hölls denna teg som vall under fyra à fem år. 1939 odlades s.k. finnvete, som gick mycket bra. Hade man ont om gödsel kunde någon teg lämnas i träda och ”skumplöjas” på hösten för att hämta sig. Såmaskin, som kördes med häst, användes. Sådden var klar omkring den 6 juni. Som det sista göromålet i vårbruket, ofta efter att vårterminen i skolan slutat den 10 juni, sattes potatis, såväl mandelpotatis som rund potatis. En fåra kördes upp med årder, potatisen sattes ut för hand och så styrdes jorden över igen med årdern. Med traktor plöjdes tre fåror i bredd upp samtidigt. Jorden styrdes över igen med en bräda.

Sommaren började ett par veckor efter midsommar, på missionsdagen. Familjen flyttade inte ut till bagarstugan, men pappa, Magnus Johansson, och hans två bröder hade bott på bagarstuguvinden om sommaren under sina tonår.

I slutet av juni eller början av juli började slåttarn. Tidigare lät man höet ligga och torka och vände det. Under Bertil Magnussons uppväxt började man hässja höet på hässjor bestående ej av bockar som i Ångermanland, men av stolpar, som var nedsatta i håll i marken och uppstöttade samt försedda med intappade pinnar och häruppå lagda lösa stänger. Slåttern pågick under tre veckor eller kortare eller längre tid beroende på väderleken.

Först skördades höstrågen. Rågen tröskades för hand buntvis mot en rund stock för att ta vara på halmen. I slutet av augusti skars kornet. Farfar, Johan Olofsson, och någon dräng slog kornet med lie. Barnen gick efter och lade ut band av råghalm. Redan 1932 var Bertil med om det, 9 år gammal. Så följde pigor, som samlade ihop kornet med en skära med axen åt samma håll. Helst en stark dräng band ihop det i kärvar med en särskild knut. Omkring 1933 skaffades slåtermaskin med skördeapparat och c:a 1940 togs självbindare i bruk. Denna slog och band skörden på en gång. Här på gården hade man den största kornhässjan i byn bestående av tolv balkar. Nio balkar var mest vanligt. Hässjan var omkring 10 m hög. Uppe vid utskiftet stod också en från gårdstomten ditflyttad loge, märkt med året 1833, och en kornhässja med tre balkar. Kornet kördes fram till kornhässjan allt eftersom och hässjades av tre à fyra man. Kärvarna sändes upp undan för undan och lades med axändarna inåt. Pappa ordnade med talja och rep med krok i, så att kärvarna kunde firas upp. Därefter behövdes endast två man. När taket på kornhässjan var uttjänt, revs den omkring 1940. Därefter skylades kornet på åkern med mindre säkert resultat.

Bara axen var torra, kunde kornet tas in och tröskas på logen. Logen bestod av ett plant, alldeles tätt golv. På 1920-talet anskaffades två transportabla tröskverk, drivna med elektricitet, i byn med fyra à fem bönder om varje. Man var uppdelad i två trösklag: Nedre byn och Övre byn. Således gjorde man ”arbetsbyten” med granngårdarna, så att man var 7 à 8 man. Här i Övre byn förfogade man över en fristående transportabel elmotor, vartill förutom tröskverk hörde kvarn, vedkap och spånhyvel. Det tröskade kornet samlades i säckar och kördes med häst och vagn till stolpboden, där det bars upp och tömdes ut i lavar på loftet. Med 200 kg utsäde per hektar räknade man med en avkastning på som mest 2.000 kg korn per hektar. En avkastning som var åtta gånger så stor som

utsädet var mer genomsnittlig. För att spannmålet inte skulle mögla, hölls vädringsluckor på loftet öppna och rörde om. Uppemot vägen, ovanför nordöstra gaveln på ladugårdslängan byggdes en ny loge 1939 med kornbod i en undervåning, till vilken spannmålen fick rinna ned. I den befintliga vedboden i ladugårdslängan inrättades ett halmlider, dit halmen blåstes ned. Då var man endast 3 man vid tröskningen. 1969 tröskades för sista gången med tröskverk här på gården.

På eftersommaren såddes höstråg, som fick övervintra.

Till sist på hösten togs potatisen upp på två à tre veckor. Likaså vid potatisupptagningen gick man ihop 7 à 8 man genom arbetsbyten mellan granngårdarna. För gemensamt bruk i byn anskaffades två potatisupptagare, som kördes med häst. Då gick det fortare. Med en sådan potatisupptagare sprättes potatisen upp av ett hjul med små grepar. Potatisen plockades upp för hand och sorterades efter stora och små. Här på gården anskaffades traktor 1948, och därefter behövdes endast en häst på gården. Vidare plöjdes åkrarna om hösten och harvades, om det hanns med. Annars harvades på våren. Därvid användes årder (al), som kördes med en häst, fjäderharv med två hästar och luckerharv med en häst.

Emellanåt under sommarhalvåret, när jorden inte var frusen, dikades, även i skogen. Farfar och pappa och hans bror hade också, när de var ungar, fortsatt att odla upp ny jord på utskiftet ovanför landsvägen.

Mjölksmaskin anskaffades 1932. Därefter användes inte längre sommarladugården. 1934-35 upphörde man med bruket att låta korna gå på bete i skogen om somrarna. Mjölken kördes in till mejeriet i Umeå med häst och vagn gemensamt av samtliga elva bönder i Kåddis och tre från Baggböle. Man turade således om att köra var fjortonde dag. Efteråt kunde hästen ställas i stallar vid von Ahnska magasinet. Somliga kunde stå där och dricka brännvin eller gå och festa. Annars gick man och satte sig på Nykterhetskaféet och träffade gelikar från andra byar före hemfärden.

Tunnbrödbak skedde i bagarstugan två gånger om året, vår och höst, och pågick 2 à 3 dagar. Man bakade dels vanligt jäst tunnbröd av egen råg och kanske vete, även något korn, vilket bröd användes som matbröd, och dels mycket tunt ojäst tunnbröd. Detta åts som ”doppa” i grytan med buljong eller fläskspad, eller som ”bryta” i mjölk, fil eller kärngrädde. Tunnbrödet förvarades i ett särskilt rum på nedre botten i stolpboden.

Något fiske i älven drev man inte här vid hemmanet.

Gravöl, såsom vid Johan Olofssons och hans hustrus och deras trotjänarinnas begravningar 1933 och 1937, ägde rum i manbyggningen här vid hemmanet. Då var såväl släktingar som alla fasta bybor i Kåddis, både hemmansägare och innehavare av s.k. gårdar, inbjudna, allt som allt 70 à 75 personer. En ”kockmora” anlätades. Först på morgonen, innan man for till kyrkan, serverades kokt sik och potatis, mjukt bröd och tunnbröd med pålägg och svagdricka. Efter återkomsten från själva begravningen intogs middag vid 2 till 3-tiden. På kvällen bjöds på kaffe med något bröd till, frukt och saft. Var och en fick ta med sig en påse med en kringla, en s.k. smörtårta (bakelse av smördeg) och annat smått och gott hem.

I den tredje generationen inom denna familj var det sonen Bertil Magnusson (född 1923), som fortsatte som bonde på gården f.o.m. 1955. Han är gift med Svea Lindkvist från Norrbyn i Hörnefors s:n, som är sjuksköterska. På samma plats som den gamla bagarstugubyggningen byggde de 1969 ett nytt bostadshus i regelkonstruktion med mineralull som väggsolering och brädfodring. Härtill lät de försåga timmer från egen skog. Bertil och Svea sålde hemmanet till sina tre barn 1991.

Gullik Dahlstedt

Umeå International Jazzfestival 1998 Jubileum 1968-98

Umeå Jazzfestival firade i oktober 30-års jubileum med sedvanligt jazzutbud på hög nivå och i stor omfattning. Traditionen bjuder att flera internationella artister besöker Umeå under festivalen, i år var det stora namnet Roy Heynes, en legendarisk amerikansk trummslagare som verkligen levtt sig igenom jazzhistorien och spelat med de riktigt stora däribland Parker, Young, Miles och Coltrane.

Årets hedersgäst var Lars-Göran Ulander, saxofonist från Saxnäs men som till största delen verkat i Umeå som musiker och framförallt som jazzproducent på radion. I detta jubileumsår inleddes festivalen på Universum precis som under det glada 70-talet med ett jazzparty och musik i alla stilar från swing till hip-hop på en rad nya scener. Festivalen fortsatte sedan på Folkets Hus i det väl inarbetade formatet med scener som Studion, Idunteatern, Jazzlabbet, Freja m.fl.

Jazz serveras även till lunsch och middag runt om i staden under festivalveckan då de lokala banden dominerar.

DAUM:s utsände försökte att täcka hela festivalen men insåg att uppgiften var övermäktig, dock fick de sig till livs en väl balanserad jazzupplevelse under fem intensiva nätter. Flera lokala jazzinslag spelades in, helt i linje med intentionerna för projektet Jazzen i Umeå. Ett axplock av bilder serveras nedan.

Tomas Fischer

Foton: Tomas Fischer

Abraham Burton, tenorsax, Dwayne Burnos, bas, i Roy Heynes Group

Roy Heynes, trummor

Cassius Richmond, altsax, i James Carter Quintet

Peps Persson & Blues Transfusion

Jan Allan, trumpet, i Jan Allan Oktett

SKRIFTER UTGIVNA AV SPRÅK- OCH FOLKMINNESINSTITUTET,
DIALEKT-, ORTNAMNS- OCH FOLKMINNESARKIVET I UMEÅ

Serie A. Dialekter

1. **Evert Larsson** och **Sven Söderström**, Hössjömålet: ordbok över en sydvästerbottnisk dialekt / på grundval av Evert Larssons samlingar; utarbetad av Sven Söderström. - 2. uppl. 1980
2. **Algot Hellbom**, Äldre källor till Medelpads bygdemål. 1981
3. **Olavi Korhonen**, Samisk-finska båttermen och ortnamnelement och deras slaviska bakgrund : en studie i mellanspråklig ordgeografi och mellanfolklig kulturhistoria. 1982
4. **Magdalena Hellquist**, Abraham Abrahamsson Hülphers och folkmålen i Westerbotten : ett bidrag till dialektstudiets historia. 1984
5. **Harald Fors**, Ordbok över Öre-Långselemålet : en svensk dialekt i södra Lappland. 1984
6. **Harald Fors**, Register till Ordbok över Öre-Långselemålet : en svensk dialekt i södra Lappland. 1985
7. **Folkmålsberättelser från Västerbottens inland** : inspelningar från Örträsk socken / utskrivna och kommenterade av Harald Fors. 1986
8. **Margareta Svahn**, Finnskägg, tåtel och sia : om folkliga namn på gräs. 1991
9. **Staffan Wiklund**, Våtmarksord i lulemålen : en ordgrupp sedd ur informant- och intervjuarperspektiv. 1992
10. **Jan-Olov Nyström**, Ordbok över lulemålet : på grundval av dialekten i Antnäs by, Nederluleå socken. 1993
11. **Åke Hansson**, Nordnorrländsk dialektatlas. 1. Text. 2. Kartor. 1995
12. **Astrid Lundgren**, Ordbok över Nysättramålet. 1997
13. **Asbjørn Westum**, Ris, skäver och skärva : Folklig kategorisering av några barnsjukdomar ur ett kognitivt perspektiv

Serie B. Namn

1. **Nordsvenska Ortsboöknamn** / sammanställda av Lars-Erik Edlund. 1984
2. **Lars-Erik Edlund**, Studier över nordsvenska Ortsboöknamn. 1985
3. **Elsa Britt Lindblom**, Studier över önamnen i Luleå skärgård. 1988

Serie C. Folkminnen och folkliv

1. **Phebe Fjellström**, Väckelsen, folkmusiken och folkrörelserna. 1981
2. **Visor i västerbottnisk tradition** / i urval av Alf Arvidsson. 1981. Slutsåld
3. **Alf Arvidsson** och **Tone Dahlstedt**, Vitra och bäran : två studier i norrländsk folktrö. 1983
4. **Alf Arvidsson**, Arbetslivets folktrö : en sammanställning av traditionsmaterial från Övre Norrland. 1986

5. **Carl Johansson**, Mujto : minnen från jägar- och fiskartiden och den gamla renkonstens dagar. 1989. Slutsåld
6. **Slatta fra Västerbottn** : 415 spelmanslåtar från Västerbotten / samlade och kommenterade av Siw Burman och Gunnar Karlsson. 1987
7. **Magdalena Hellquist**, Bättre grå kaka än ingen smaka : ordspråk och talesätt i Övre Norrland. 1986. 2. översedda uppl. 1995.
8. **Albin Edlund**, Vårleden : minnesbilder från Holmön. 1991

Serie D. Meddelanden

1. **Tone Dahlstedt** och **Barbro Holmgren**, Nordfinska evakueringen till Skelleftebygden 1944-1945 : de finska "koflickornas" vistelse i Sverige. 1979
2. **Pirjo Rissanen**, Samiskt fältarbete. 1981. Slutsåld
3. **Lillian Rathje**, Norrländsk folkmedicin : sammanställning av folkmedicinskt arkivmaterial. 1984. Slutsåld
4. **Sameland i förvandling**. 1986
5. **O. P. Pettersson**, **Lapplandsforskaren** : fem föredrag. 1994

Serie E. Växtnamn

1. **Aspekter på växtnamn**. 1997.

ÖVRE NORRLANDS ORTNAMN

Ortnamnen i Norrbottens län

- 3A Bodens kommun : bebyggelsenamn / av Gunnar Pellijeff. 1987
- 5 Haparanda kommun : bebyggelsenamn / av Gunnar Pellijeff. 1992
- 7A Kalix kommun : bebyggelsenamn / av Gunnar Pellijeff. 1980
- 7B Kalix kommun : naturnamn / av Gunnar Pellijeff. 1985
- 9A Luleå kommun : bebyggelsenamn / av Gunnar Pellijeff. 1990
- 11A Piteå kommun : bebyggelsenamn / av Gunnar Pellijeff. 1988
- 13A Överkalix kommun : bebyggelsenamn / av Gunnar Pellijeff. 1982
- 14 Övertorneå kommun : bebyggelsenamn / av Gunnar Pellijeff. 1996

Ortnamnen i Västerbottens län

- 14A Vännäs kommun : bebyggelsenamn / av Claes Börje Hagervall. 1986

SPRÅK- OCH FOLKMINNESINSTITUET
DIALEKT-, ORTNAMNS- OCH FOLKMINNESARKIVET I UMEÅ (DAUM)

Box 4056, Jägarvägen 18, 904 03 UMEÅ,

Tel Expedition och bibliotek 090-13 58 15

Telefax 090-13 58 20

E-post: daum@daum.umu.se

<http://www.umu.se/daum/>

Arkivchef 13 58 16 , förste arkivarie 13 58 18

Arkivarier 13 58 17 (samiska), 13 65 33 (datorer), 13 65 63 (musik)